

УКРАИНСКИЯТ ЦЕНТРАЛЕН ПЕЧАТ И ПРОБЛЕМИТЕ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1989 – 1990 г.

Андрей Картелян

Проблемът за отражението на промените в една страна, също преживяваща промени, предизвиква определен интерес. Особено в случай, когато и двете държави и техните общества започват от сходна позиция и първите крачки много си приличат, но следващите вече вървят строго индивидуално. Затова един от начините да се поучат от грешките на другия (а и от собствените си) е осветяването на събитията в другата държава чрез медиите, и по-точно чрез най-масовата за този период – пресата. А по това как се предлага информацията във вестниците, се разбира и мнението по този въпрос на обществото в дадена държава (макар че в случая това е официалното мнение). Затова смятам, че погледът на украинския централен печат през периода 1989 – 1990 г. би бил интересен за българското общество. Макар че разгледаният период е много малък, фактът, че тогава стават първите обществено-политически промени и в двете страни, го прави интересен.

Прегледът се базира на двата централни републикански официални вестника – “Радянська Україна” и “Правда Украины”, съответно на украински и руски език – органи на Върховния съвет на УССР, Съвета на министрите на УССР и ЦК на КПУ. В самото начало трябва да се отбележи, че точно в този период в СССР (съответно и в УССР като съставна част от Съветския съюз) започват радикални промени, засягащи широки слоеве от населението и това намира отражение в пресата – понякога няколко броя подред са изцяло посветени или на някакъв партиен пленум, или на заседания на Върховния съвет на СССР и УССР и никаква друга, дори важна международна информация, не намира място на страниците на тези вестници. По такъв начин някои важни събития остават извън погледа на вестниците.

През периода 1989 – 1990 г. съветското общество реално усеща действието на партийния лозунг “гласност” – пресата отваря доста теми, които дотогава са били табу, но с освещаването на международните проблеми се запазва традиционният тон – страните от Източна Европа се наричат братски и дружески и информацията за тях е позитивна, а капиталистическите държави, особено САЩ, се наричат империалистически и информацията за тях е неутрална и дори негативна. Още една специфика на този момент е, че обществото започва да се политизира и поляризира и това намира своето отражение на вестникарските страници, като някои публикации подготвят обществото към политическа активност и по такъв начин вниманието се акцентира върху вътрешните проблеми (което е напълно нормално), докато събитията в другите страни остават на заден план.

Началните публикации за България през 1989 г. изцяло отговарят на гореспоменатото клише за отражение на международните събития. Първото за горепосочената година съобщение, свързано с България, в “Правда Украйны” от 4 януари 1989 г. е посветено на дружествените и производствените връзки между работниците на Черноморското параходство в гр. Одеса и работниците на Варненското пристанище. Следващата информация, свързана с усилването на съветско-българските връзки, намира отражение и в двата централни републикански вестника¹. Те отразяват заседанието на ръководството на Украинското отделение на дружеството за съветско-българска дружба (по-нататък УОДСБД) и отбелязват, че главната задача, поставена пред Дружеството за 1989 г. е цялостното съдействие за осъществяване на новия етап на взаимодействие и интеграция между СССР и НРБ.

Първата политическа информация за България излиза в края на януари². Тя освещава решението на Държавния съвет и Министерския съвет на НРБ за съкращаване на военния бюджет и броя на въоръжените сили.

Двустранното научно сътрудничество е отразено в голяма статия във вестника “Правда Украйны” от 1 февруари 1989 г. Тя отразява посещението на делегацията на украинските учени, оглавена от президента на Академията на УССР акад. Б. Е. Патон и подписването на съглашение за сътрудничество между БАН и АН на УССР. Отбелязани са и трите проекта с “фундаментални – по думите на акад. Б. Патон – изследвания”, които имат приоритетно значение в съвместната научноизследователска дейност. Паралелно с научните се развиват и производствените връзки като една от формите на координация са съвместните семинари. В продължение на две години София и Киев се

редуват и организират такива срещи между работниците на различни стопански отрасли, като през февруари 1989 г. в София пристигнат около 20 ръководители на машиностроителни предприятия от УССР³. Февруари оказва благоприятно въздействие и за съглашение за културно взаимодействие посредством плана на работа през 1989 г. на УОДСБД, подписан от председателя на ръководството на УОДСБД, министъра на образованието на УССР Н. В. Фоменко и генералния консул на НРБ в гр. Киев Ив. Ружев⁴.

Определен интерес предизвиква информацията на "Правда Украины" от 10 февруари 1989 г. за решението на Секретариата на ЦК на БКП за попълно информиране на българските и чуждестранните акредитирани журналисти и създаване на национален пресцентър, както и на различни информационни служби. Наред с актуалните български новини традиционно се отбелязва и историческата дата 3 март – 111-та годишнина от Освобождението на България от османското робство и нейното отбелязване в гр. Киев⁵.

Намира място в двата централни републикански вестника и апогеят на украино-българските отношения през 1989 г. – визитата на украинската правителствена делегация, оглавена от председателя на Съвета на министрите на УССР В. А. Масол⁶. Пристигането на делегацията е по покана на българското правителство. Няколко поредни броя и на двата вестника осветяват протичащата визита. Те излагат подробно темите на разговорите, водени от украинската и българската страна, освещават срещите на украинската делегация в различните градове на България, като специално внимание се отделя на срещите с председателя на министерския съвет на НРБ Г. Атанасов и срещата от 14 април 1989 г. с Генералния секретар на ЦК на БКП Т. Живков. Тази среща е отразена и в двата вестника, като се акцентира върху някои от темите на разговора – обмяна на мнения за процесите на перестройката в НРБ и СССР, въпросите за сътрудничество между България и Украйна. Отбелязано е, че прякото взаимодействие, съвместната дейност в стопанското производство, в научната и другите области издигат това сътрудничество на по-високо стъпало, придават му нови качествени изменения⁷.

Вестниците показват, че връзките между двете републики имат конкретни измерения. Украйна изнася за България електроенергия, природен газ, каменни въглища, руда, чугун, химическо и металургическо оборудване, автомобили. Най-големите строителни обекти са построени, а по-късно и реконструирани при техническото съдействие на Украинската съветска социалистическа република. На свой ред България изнася значително

количество електро- и автокари, селскостопанска техника, химическа продукция и продукция на леката промишленост. Българските и украинските стопански организации са подписали повече от 70 договора за установяване на преки производствени връзки. Разгледан е, а по-късно и подписан, договор за по-нататъшно развитие на икономическото и научно-техническото сътрудничество на НРБ и УССР в периода 1989 – 1995 и до края на века⁸. Като финал на това събитие “Правда Украины” (която много по-активно информира читателите за различни двустранни връзки и отношения) от 23 април 1989 г. публикува голямо интервю с В. А. Масол, председател на съвета на министрите на УССР, в което той още веднъж отбелязва конкретното измерение на двустранното сътрудничество, реалната полза от което е видяна от украинската делегация по време на визитата. В. А. Масол, отбелязва, че основната характеристика на подписаното съглашение за развитие на икономическото и научно-техническото сътрудничество между УССР и НРБ през периода 1989 – 1995 и до 2000 г. е точността. В това съглашение намира място и стремежът на страните към интензификация и разширяване на контактите на качествено нова основа с цел ускоряване на внедряването в производството на научно-техническия прогрес. Предвижда се развитие на взаимноизгодна основа на преките производствени връзки между предприятията и организациите на двете републики, на коопериране на производството, създаване на съвместни предприятия, разширяване на стокообмена, обмяна на производствен опит и информация, използване на други ефективни форми на сътрудничество. Ще обединим усилията за разширяване на актуалните проблеми – продължи по-нататък В. А. Масол – преди всичко в областта на металургията и машиностроенето, металообработката и производството на съвременни материали, електрониката, информатиката, химическата и биотехнологическата промишленост. “Извън съглашението бе постигната договореност за организиране на годишни изложби в УССР и НРБ съответно на експортна продукция, в това число и на най-новите постижения в областта на техниката и технологиите. В заключение, вестникът отбелязва, че България е първата социалистическа страна, с която на републиканско равнище е подписана такава всеобхватна програма за сътрудничество, предвидена за такъв дълъг период.

Поредната информация за България във вестник “Правда Украины” от 6 май 1989 г. представя опит на страната за съставяне на съвместно предприятие с дял на швейцарска фирма и накратко перспективите на това

търговско-производствено обединение “Тангра”. По такъв начин украинското общество продължава да получава позитивна информация за НРБ. Посредством вестниците се лансира тезата, че започналият процес на перестройка върви добре и че в България няма вътрешни проблеми.

Отбелязването на 24 май – Ден на славянската писменост и българската просвета и култура – също намира място на страниците на вестника, и то по няколко причини. Първата е, че Киев е избран за място на Всесъюзния празник на славянската писменост и култура, втората е, че за празнуването в Киев пристига голяма българска делегация от изтъкнати учени и писатели, оглавена от заместник-главния научен секретар на БАН проф. М. Бъчваров⁹ и трета – традиционното отбелязване на празничните и паметни дати.

Започналите промени в обществото и установяването на по-свободен достъп до информацията набира темпо – в пресата започват да се появяват информации за проблеми в социалистическите държави. И макар това да са малки по формат съобщения, фактът за кризисни сходни или различни моменти в другите социалистически общества става достояние и на украинското съветско общество. Така от публикацията на “Правда Украины” от 20 юни 1989 г. се разбира, че в България има някакво напрежение в някои райони на страната, населени с мюсюлмани. И този проблем предизвиква обръщение на председателя на Държавния съвет и генерален секретар на ЦК на БКП Т. Живков, а по-късно и заявление на Председателя на Съвета на министрите Г. Атанасов, т.е. всъщност напрежението е значително. Все пак по традиция двата републикански вестника отбелязват 45-та годишнина от 9 септември – главна дата на социалистическа България. Информацията включва и отбелязването на тази дата от украинската общественост¹⁰. Все още никой не предполага, че това е последното отбелязване на тази дата.

В малкото съобщение за ноемврийския пленум на ЦК на БКП е отбелязано само, че молбата на генералния секретар на ЦК на БКП Т. Живков за освобождаване от неговите постове е удовлетворена и му е изказана дълбока благодарност. За нов секретар е избран Петър Младенов¹¹. Известно обяснение на този процес е било получено след повече от месец на пресконференцията на Генералния консул на НРБ в Киев Иван Ружев¹². В своето изявление пред украинските медии той отбелязва, че през последните седмици на обществено-политическия живот на България са станали такива промени, за които преди биха трябвали години. Иван Ружев също споделя

и решенията на ноемврийския и декемврийския пленум на ЦК на БКП, на които е била дадена преценка на обстановката в България. Той информира и за начините, които прилага новото ръководство при създаване на демократична социалистическа държава, за стабилизиране на икономическото положение и повишаване на стандарта на живот. Така е била отразена промяната в България от 1989 г. в украинския централен печат.

Новата 1990 г., която донася още по-голяма промяна на България, намира съответно представяне върху страниците на централните вестници. Още с първата си публикация за България през новата година “Правда Украины” от 5 януари 1990 г. подхваща темата за обществено-политическия живот. В статията си вестникът отбелязва, че в страната е направена първата крачка към диалог между управляващата БКП и БЗНС, от една страна, и Съюза на демократичните сили, от друга. Тази тема е подхваната и от другия републикански вестник – “Радянська Україна” от 13 януари с. г. – чрез голямо интервю с генералния консул на НРБ в Киев И. Ружев. В своето интервю той прави кратка характеристика на политическата и икономическата ситуация, като започва с това, че плурализъмът и развитието на обществения живот са направили възможно създаването на СДС, състоящ се от 19 независими обществени организации. По-нататък И. Ружев продължава с факта, че съществуващите до тогава обществено-политически организации като ОФ и БЗНС са преразгледали своята програма, а в БЗНС се възражда дяското крило – БЗНС “Никола Петков”, забранено в края на 40-те години на ХХ в. Наред с това на политическия хоризонт са изникнали и други нови формации, като например Християнрепубликанската партия, партията на “зелените” (която освен екологични има и политически лозунги), а българските профсъюзи се провъзгласили за независими и от БКП, и от държавата и от съответните стопански органи (но и това не задоволява една част от членовете на профсъюзите – в резултат на което е бил създаден алтернативен профсъюз “Подкрепа”). Предвидено е през втората половина на януари пълномощните представители на всички изброени организации да се съберат за среща на “кръгла маса”, за да изработят съвместно стратегия за изход на страната от кризисната ситуация. По-нататък генералният консул отбелязва, че икономиката преживява дълбок кризис, спира се на основните причини за това. Първо, отрицателно са се отразили дългите години на административно-бюрокраична система, белязана и от “роднинските” методи на дейността на Т. Живков и неговите “съратници” както в партията,

така и в икономиката. Второ, в резултат на такова “управление” е станало забавяне на развитието на народното стопанство, намалила се е производителността на труда, паднала е конкурентоспособността на българските стоки на международния пазар. Сериозно се е усложнило положението на село. Ликвидацията на ТКЗС и създаването на тяхно място на неефективни агропромишлени гиганти болезнено се е отразило върху структурата на обезпечаване с хранителни стоки на българското семейство и на износа. В селското стопанство е започнала да се създава атмосфера на отчуждаване на производителя от резултатите на неговия труд и като резултат, незаинтересованост от тези резултати. На трето място, проблемът с “излишните пари” – от една страна, наличие у населението на пари без покритие, от друга, празни рафтове по магазините. И на четвърто място неправилната стопанска политика е довела до рязко увеличаване на външния дълг – 8 млрд. долара. В своя отговор на въпроса за сегашното положение на БКП генералният консул признава, че авторитетът на партията е спаднал значително, тъй като именно с БКП българите асоциират административно-бюрократичната система, практиката на разминаването на думите с делата.

След ноември 1989 г. все по-често започват да звучат изказвания за отмяна на първия член на Конституцията за ръководната роля на БКП. Декемврийският пленум на ЦК на БКП е поръчал на депутатите комунисти от Народното събрание да внесат предложение за отмяна на първи член от Конституцията ... В края на януари с. г. ще се проведе извънредният 14 конгрес на БКП, а преди него – отчетно-изборни събрания във всички партийни организации ... В заключение на този въпрос И. Ружев казва, че комунистите очакват от конгреса конструктивни решения и преди всичко – пълна десталинизация на организационните и кадровите принципи на дейността на БКП, разширяване на самостоятелността на първичните организации. Генералният консул на НРБ в Киев споменава за факта, че Народното събрание вече е създадо комисия за разследване на дейността на Т. Живков и неговите съратници.

В отговор за положението на тюркоезичното и мюсюлманското население в България И. Ружев казва, че на 29 декември 1989 г. Съветът на министрите е взел решението за отстраняване на допуснатите изкривявания по отношение на турците и мюсюлманите. Решението е било посрещнато нееднозначно. В много предприятия са станали стачки и митинги, на които то е било отхвърлено. Същевременно част от обществото е приело това

решение положително ... Декемврийският пленум на ЦК на БКП е взел следното решение: да се отхвърли като принципно неправилна и да се осъди като груба политическа грешка провежданата от авторитарния режим на Т. Живков кампания за насилствено създаване на "етнично-монолитна българска нация" и свързаните с нея нарушения на конституционните права на българските граждани...

Публикацията на това доста голямо интервю разкрива не само редакцияния и читателския интерес към България (винаги смятана за братска държава), но и започналите необратими промени не само на българската политическа арена, а и в съзнанието на хората, когато публичното споделяне на допуснатите политически грешки и желанието те да не се повтарят дават възможност за едно сравнително обективно осветяване на обществено-политическия живот. Следващата публикация във вестник "Радянска Украйна" от 27. 01. 1990 г., информираща за проведения пленум на ЦК на БКП, на който се обсъди проектът на новия статут на БКП и "Манифест на демократическия социализъм в България", а също и политическият доклад на ЦК на БКП на извънредния партиен конгрес, говори, че все още ролята на комунистическата партия не се оспорва достатъчно нито в българското, нито в украинското общество.

Информацията за традиционното вече отбелязване на националния празник на България – Освобождението на България (3 март) – от УООСДБ споменава паралелно и друг факт, а именно участието в организираната тържествена вечер на създаденото неотдавна дружество за българска култура "Родолубие", както и на фолклорния ансамбъл "Българские сердца" от с. Нови Троян, Одеска област¹³.

Все още вътрешнополитическите проблеми не се отразяват върху двустранните връзки и отношения. За това свидетелства провеждането на двустранен семинар, който започва да работи на 13 март 1990 г. в Генералното консулство на НРБ в Киев, като участниците в този семинар акцентират своето внимание върху развитието на търговско-икономическото сътрудничество на базата на преките връзки, осъществяването на обменни операции и други форми на взаимноизгодни контакти между предприятията, фирми и организации на УССР и НРБ¹⁴. Като част от семинара е направена изложба на стоките, предлагани от българската външнотърговска организация "Химимпорт". Директорът на тази организация споделя, че "Химимпорт" е готов да доставя на бартерна основа не само български стоки, но и

от други държави, като в замяна биха вземал продукти на химическата и металургическата промишленост на УССР и че това би било практическа реализация на Съглашението за развитие на икономическото и научно-техническото сътрудничество между НРБ и УССР, подписано през 1989 г.

Следващата информация в печата е за предстоящите избори за Велико народно събрание, което трябва да приеме нова конституция на страната, да реши доста проблеми, свързани с утвърждаването на плурализма и демокрацията¹⁵. Тази информация показва активизирането на основните политически сили. Така обнародваната предизборна програма на БСП излага подробно позициите на партията по насъщните въпроси на българското общество. БЗНС ще участва в тези избори като самостоятелна опозиционна политическа сила, като особено внимание в програмата ѝ е отделено на проблемите на българското село и селското стопанство. Най-влиятелният опозиционен блок е провел митинги в редица градове на страната. За активизация на общественно-политическия живот в НРБ свидетелства и информацията за проведената в Генералното консулство в Киев пресконференция за републиканските медии¹⁶. На тази среща генералният консул информира за промените в Конституцията на НРБ и в политическата и икономическата система на страната. Той отбелязва и факта, че е започнала да работи и "кръгла маса" за постигане на политическо съгласие на всички участващи в нея. В следващия брой на вестник "Правда Украины" от 17 април 1990 г., се отразяват промените, настъпващи в икономиката на България. Отбелязва се, че макар публичните тържища, където се продават различни скъпи вещи, в последно време вече да не учудват никого, но продажбата на магазин, кафене или хотел е необичайно явление и засега предизвиква не толкова интерес, колкото въпроси на потенциалните купувачи. Предполага се, че провеждането на такива тържища ще стане норма на стопанския живот, представлявайки част от приетата неотдавна правителствена програма за изход на страната от икономическата криза и преминаването ѝ към пазарна икономика. Развитието на частната инициатива ще докосне преди всичко търговията, сферата на общественото хранене, услугите, туризма. Преходът към новата система ще бъде осъществен по пътя на преобразуването на държавните и общинските обекти в акционерни. Икономическата тема продължава с информация за изложба-базар на "Балканкар" в Киев в края на май, където са представени и нови модели на авто- и електрокари. Статията допълва, че е планирано да се отворят сервизни центрове на "Балканкар"

във всички региони на Украйна, а вече съществуващите в Лвов и Одеса ще се разширят, като в Одеса ще бъде създадено съвместно предприятие, което ще координира заявките на машините и резервните части, а също така ще експортира и украински стоки в България¹⁷.

Връщането към политическия живот в България става чрез кратко интервю, взето от кореспондент на ТАСС и отпечатано в "Радянська Україна" от 16 август 1990 г. с българския президент Желю Желев. Той отбелязва, че вижда бъдещето на съветско-българските отношения с по-голяма демократизация както вътре в самите държави, така и в техните отношения. Допълнителен шрих към българския политически живот става и публикацията във вестник "Правда Украины" за това, че депутатите от Великото народно събрание осъждат решението за въвеждане на въоръжени сили на Варшавския договор в Чехословакия през август 1968 г. като недопустима намеса във вътрешните работи на една държава¹⁸. Другият републикански вестник – "Радянська Україна" – пък публикува информация за подпалването на щаб-квартирата на БСП и че отговорността за това е поета от неизвестния дотогава Български таен революционен комитет¹⁹. На страниците на същия вестник намира място и фактът за определено разочарование сред българското общество от политическите страсти. Като пример е посочено, че на митинга на опозицията в София, за разлика от предишните манифестации, не е било многолюдно, макар че всички присъстващи активно скандирали антикомунистически лозунги, което пък говореше за засилващото политизиране на българското общество. Това се потвърждава и от информацията на "Правда Украины", че във връзка с нарастване на политическата конфронтация и социалното напрежение президентът на НРБ Желю Желев е свикал среща с ръководителите на БСП, СДС, БЗНС, а също и на Съвета за национална сигурност. Участниците в тази среща са съгласували редица мерки за да се гарантират нормални условия за развитие на демократическите процеси и преобразования в страната²¹. Последните информации за 1990 г. и в двата вестника отбелязват, че в България промяната тръгва по необратим път. Така единият републикански вестник отбелязва факта, че Главната прокуратура на РБ (като отпадането на думата "Народна" в официалното название на страната само допълва настъпилите промени в България) е приключила следствието по делото на Т. Живков и М. Балев и че в най-близко време то ще бъде предадено в съда. Т. Живков е обвинен в превишаване на властта и присвояване и предоставяне на различни блага на други лица на стойност

26 млн. лева²². Другият вестник приключва с информацията за България със следната новина – Великото народно събрание е упълномощило безпартийния юрист Д. Попов да сформира ново правителство на страната²³. Така символично републиканският централен печат отбелязва началото на новия път на България.

Като малко допълнение за прегледа на печата може да послужи и прегледът на тъкмо създадения през този период вестник “Роден край” – първия след Втората световна война, вестник на български език в УССР. Трябва обаче да се отбележи, че първоначално той среща трудности, в това число и от финансов характер (през 1989 г. излиза само един брой, а следващият излиза чак през юли 1990 г.), и в началото той е притурка към одеския областен вестник “Знамя коммунизма”. Освен това през разглеждания период основно място на страниците му заема темата, която най-много вълнува бесарабските българи, а именно пътищата за запазване и развитие на българския език и култура в УССР. Разбира се, бесарабските българи се интересуват и от събитията в България, но през този период те не се отразяват редовно. Информацията за България представлява по-скоро лични преживявания на авторите или интервюта с различни културни дейци от България. Единствено може да се открие информация за създаването и първоначалната програма на федерацията на труда “Подкрепа”²⁴ и пътеписът на А. Бузиан, озаглавен “Горещо лято на София”, и предаващ нейните впечатления от разгорещените обществено-политически страсти, както и факта, че президентът Петър Младенов си е подал оставката под въздействието на общественото мнение и България има нов президент²⁵.

Макар че разгледаният период е много малък, именно това, че тогава стават първите обществено-политически промени и в двете страни, го прави интересен. В прегледа на печата за гореспоменатите две години се забелязва как наред с промените в България се променя и съдържанието на публикуваната информация – така за 1989 г. повечето информация е свързана с двустранните (между НРБ и УССР) производствени или културни връзки. Като основна политическа новина се предлага визитата на делегацията на Съвета на министрите на УССР по покана на правителството на НРБ, а информацията за оставката на Т. Живков е почти незабележима, без подробности. Информацията през 1990 г. още от самото начало е предимно политическа, като трябва да се отбележи, че това е повлияно донякъде и от активните действия на генералния консул на НРБ в Киев И. Ружев, който периодично

запознава украинските журналисти с промените в обществено-политическия живот на България. Разбира се, все още никой не предполага, че комунистическите партии и в двете страни ще изгубят своите централни позиции, затова информацията за опозиционните сили е или съвсем повърхностна, или просто липсва. Трябва да се отбележи и фактът, че някои основно български политически новини остават извън погледа на централните републикански вестници. Така никъде не е споменато за свалянето на П. Младенов от президентския пост и избора на новия – лидера на СДС Ж. Желев. Това може да бъде обяснено с две неща – първо, в самата Украйна (както и в целия СССР) започва активен политически живот, и второ, промените в България се нежелателни за управляващата компартия. Последният фактор може би има връзка с все още срещашите с позитивни новини за двустранните търговски и културни връзки. Този кратък преглед дава възможност да се погледне на отражението върху промените в една страна посредством пресата на другата страна, също започваща да променя своята обществено-политическа система.

БЕЛЕЖКИ

¹ Правда Украйны, № 22 от 27 януари 1989, Радянська Украйна, № 42 от 19 февруари 1989.

² Правда Украйны, № 24 от 29 януари 1989.

³ Радянська Украйна, № 39 от 16 февруари 1989.

⁴ Радянська Украйна, № 42 от 19 февруари 1989, Правда Украйны, № 42 от 19 февруари 1989.

⁵ Правда Украйны, № 52 от 3 март 1989.

⁶ Правда Украйны, № 84 от 11 април 1989, Радянська Украйна, № 85 от 12 април 1989.

⁷ Правда Украйны, № 88 от 15 април 1989 г., Радянська Украйна, № 88 от 15 април 1989.

⁸ Правда Украйны, № 85 от 12 април 1989 г., Радянська Украйна, № 85 от 12 април 1989.

⁹ Правда Украйны, № 119 от 24 май 1989 г., Радянська Украйна, № 121 от 26 май 1989.

¹⁰ Правда Украйны, № 207 от 9 септември 1989, Радянська Украйна, № 207 от 9 септември 1989.

¹¹ Правда Украйны, № 260 от 12 ноември 1989, Радянська Украйна, № 260 от 12 ноември 1989.

¹² Правда України, № 297 от 29 декември 1989, Радянська Україна, № 297 от 29 декември 1989.

¹³ Правда України, № 53 от 4 март 1990, “Радянська Україна” № 52 от 4 март 1990.

¹⁴ Правда України, № 61 от 15 март 1990.

¹⁵ Пак там, № 84 от 11 април 1990.

¹⁶ Пак там, № 88 от 15 април 1990.

¹⁷ Пак там, № 119 от 24 май 1990.

¹⁸ Пак там, № 195 от 25 август 1990.

¹⁹ Радянська Україна, № 201 от 5 септември 1990.

²⁰ Радянська Україна, № 213 от 19 септември 1990.

²¹ Правда України, № 220 от 25 септември 1990.

²² Правда України, № 268 от 22 ноември 1990.

²³ Радянська Україна, № 280 от 9 декември 1990.

²⁴ Роден край, № 2 от 3 август 1990.

²⁵ Роден край, № 4 от 17 август 1990.